

Kur'ân'da İhbât Kavramı ve Muhibtlerin Nitelikleri

Öz: Bilimsel ve edebî çalışmalarda kavramlar ve kelimeler çok önemli olup anlamın belirlenmesi ve etkisi açısından künhüne vakıf olunması gereken aşamalardan biridir. Bu durum ilahi mesajın yer aldığı Kur'ân-ı Kerîm ve onun yorumu olan tefsir ilmi için olursa önemi daha da fazladır. Dolayısıyla Kelâmullahın sahih anlaşılabilmesi için onda yer alan kavramları ve kelimeleri de etraflı bir şekilde bilmek gerekir. Bu kavramlardan biri de ihbâtır. Kur'ân'da Hz. Peygamber (sav) özelinde bu kelime erdemli bir davranış olarak bütün inanılan kapsamış ve bu vasfı taşıyanlara muhibtin denilmiştir. Bu çalışmada tefsirlerde ve klasik sözlüklerde verilen bilgiler ışığında ihbât kavramının etimolojik tahlili ve büyük ölçüde ilgili âyetlerle sınırlı olarak muhibtinin temel özellikleri üzerinde duruldu. Bu alanda yapılan çalışmaların yeterli olmadığından hareketle literatür taraması ve bilgilerin analizinin metod olarak benimseneceği incelemede ihbât kavramının amel ve davranışlara nasıl yansıdığı ve bunun Allah katındaki değeri ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Peygamber, İhbât, Kulluk

Arslan
KARAOĞLAN*

The Concept of Iibat in the Qur'an and the Qualifications of Muhibts

Abstract: Concepts and words are very important in scientific and literary studies, and it is one of the stages that should be understood. If this is the case for the Qur'an, which contains the divine message, and for the science of tafsir, which is its interpretation, it is even more important. Therefore, in order for the Kalamullah to be understood properly, it is necessary to know the concepts and words in it in detail. One of these concepts is ihbat. In the Qur'an, in the case of the prophet (sas), this word encompassed all believers as a virtuous act, and those who had this qualification were called muhibtin. In this context, the etymological analysis of the concept of iibat will be evaluated in the light of the information given in the commentaries and classical dictionaries, and the basic features of the muhibit will be emphasized, mostly limited to the relevant verses. Considering that the studies in this field are not adopted as a method, and how the concept of iibat is reflected in deeds and behaviors and its value in the sight of Allah will be revealed.

Keywords: Quran, Tafsir, Prophet, Notice, Servitude.

* Doç. Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı. E posta: karaoğlanarslan@hotmail.com - ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0411-3750>

Giriş

Kur'ân'da geçen kavramların sahih anlaşılmasının yolu bütünlük ilkesine bağlı kalmaktan ve kavramlar arası ağıın doğru kurulmasından geçmektedir. Bu sağlam ağıın oluşması için de kelimelerin anlamlarının süreç içerisinde geçirdiği değişiklikleri, anlam daralmasını, genişlemesini ve terimleşme aşamasını iyi tespit etmek gerekmektedir. Yeryüzüne halife gönderilen insana bu halini hatırlatacak emir ve yasaklar helal ve haramlar, hüküm ve tavsiyeler Kur'ân tarafından iletilmiştir. Kur'ân'da iman ve itaat ölçüğünde değerlendirilen insanlar, sorumluluklarını yerine getirip getirmeme, itikad, söz, eylem ve tutumlarına göre farklı kavramlarla vasıflanmış, övülmüş yahut kınanmıştır. İnsanlar bu övgü veya kınanmaya göre faziletli olmuş veya değer kaybetmiştir. Bu vasıfları elde etmek için bu kavramların taşıdığı anlamı bilmek, bunları içselleştirmek ve hayata pratize etmek gerekmektedir. Nitekim yaşadığımız bu çağda bireylerin söz ve edimlerindeki çizginin bozulduğunu ve çıkar odaklı bir yönelişin var olduğunu söylemek mümkündür. İnsanları öven başka bir deyişle ile Allah'ın insanlarda görmek istediği özelliklerden biri de Rabbine yönelen ve O'nunla huzur bulan anlamına gelen "muhibit"tir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla konu ile ilgili biri telif,¹ diğeri de tercüme edilmiş bir makale² bulunmaktadır. Bu çalışmalarda konumuzla doğrudan ilgili olan spesifik bir çalışma tespit edilememiştir. Türkçe telif edilen makalede ihbât kelimesinin kavramsal çerçevesi ve "muhibit"in özellikleri ayrıntılı ele alınmamıştır. Tercüme edilen makalede ise ekseriyetle ilgili kelimenin etimolojik tahlili ve ona yakın anlamlı kelimelerin analizine değinilmiştir. Makalenin isminden de anlaşılacağı üzere semantik bir çalışma yapılmış ancak yeterli ve ikna edici düzeyde değildir. "Muhibit"e dair Kur'ân'da yer alan özellikler hakkında etraflı bilgi bulunmamaktadır. Mevcut olan her iki makalede etraflı açıklanmayan "muhibit" müminlerin nitelikleri bu çalışmada ele alınmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

İhbât kelimesi "حَبَبْتُ" fiili formundan türetilmiş olup "dümdüz mekân, geniş ve oturmaya uygun" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla dümdüz ve oturmaya müsait olan mekâna "أَلْحَبَبْتُ/el-habt" denir. Bu kökten türetilen rübâi "أَلْحَبَبْتُ" fiili; "bir kişi dümdüz ve sessiz yere gitti, bir yerde bir süre durup dinlendi ve eğri olmayan yolda ilerledi" manalarını içermektedir. Bu çerçevede

¹ İsmail Karagöz, "İnsanı niteleyen Kur'ân'ın üç kavramı: huşû, hudû ve ihbât", Diyanet İlmî Dergi, 43/4 (2007), 133-144.

² Câsir Ebu Safiyye, "Kur'ân'da İhbât: Semantik Bir Çalışma", çev. Hüseyin Akyüzöğlü, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4 (2001), 239-260.

ihbât/الإِخْبَاتُ kelimesi, mütevâzi, derin saygı, dümdüz ve geniş mekân anlamını içeren “الْخَبْتُ” kelimesinden alınmıştır. “Gizli oldu” manası zikri (ismi) gizli kaldı/ خَبْتُ دِكْرَهُ demek olup ihbât/الإِخْبَاتُ kökünün “gizli oldu” şeklindeki manasına örnek olarak sunulabilir. Buna göre أَحْبَبْتُ fiiline “engebesi olmayan ve engin mekâna girdi خَبْتُ فِي الدَّخْلِ ” anlamına gelir. Nitekim Arapça'da, Necid yönüne ilerleyenlere أَنْجَدَ; Tihâme'ye gidenlere de, أَنْهَمْتُ denilmiştir. Ahbete fiili, hem ilâ, hem de lâm harf-i cerleriyle geçişsiz (lazimi) olmaktan çıkar geçişli (müteaddi) olur. Sözelimi كَذَا إِلَى كَذَا أَحْبَبْتُ denildiği zaman “Falanca falancaya bağlandı” anlamını kapsamaktadır. Lakin أَحْبَبْتُ denildiği zaman “O, ona boyun eğdi, itaat etti.” manası verilir. Bu çerçevede “Rabbine yönelen ve O'nunla itminane eren” kişilere de “muhtbit” denilir.³ Ferrâ (ö. 207/822) ise أَحْبَبْتُ kelimesinin her iki harf-i cerle kullanıldığında da aynı anlamı içerdiğini ancak إِلَى harf-i cerri ile kullanılmasının daha doğru olduğunu ifade eder.⁴ Bu çerçevede kelimenin cahiliye şiiirinde de kullanıldığını görüyoruz. Âyette “Ve büyük bir alçakgönüllülükle Rablerine boyun eğenler.”⁵ buyurulmaktadır. Âyette geçen أَحْبَبْتُ kelimesi dümdüz ve düşük mekân anlamına gelen الْحَبْتُ/habt kökünden türemiştir. Araplar da düşük ve alçak şeye habî demişlerdir. Nitekim şair şöyle ifade etmiştir: “يَنْفَعُ الطَّيِّبُ مِنَ الرُّزِّ وَلَا يَنْفَعُ الْكَثِيرُ الْغَيْبِثُ/Tertemiz helâl az bir rızık fayda verir, (haram karışmış) adı çok rızık ise fayda vermez. Bu kelimenin التاء/te'sinin aslının التاء/peltek se olduğu da söylenmiştir.⁶

Zeyd b. Eslem el-Adevî el-Ömerî (ö. 136/754), “الْحَبْتُ/gizli, alçak ve basık arazi, yerden yüksek olmayan ve çukur olan alandır, oradan çıkıldığında aydınlığa ulaşırsın” demiştir. Ebû Amr b. el-Alâ el-Mâzinî (ö. 154/771) ‘الْحَبْتُ’ kelimesinin taşlık arazideki engebesiz yer (ova)⁷ anlamına geldiğini beyan etmektedir. Halil b. Ahmed'e (ö. 175/791) göre, الْحَبْتُ kelimesinin çoğulu “خُبُوتٌ/hubût” olup, yeryüzünün derinliklerindeki büyük, enli ve dip mekânlara denir.⁸ Leys b. Sa'd b. Abdirrahmân (ö. 175/791) de bu anlamı destekler nitelikte ‘Salt Arapça bir sözcüktür’ demektedir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Küfî

³ Fahrüddin Muhammed b. Ömer Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir (Mefatihü'l-Gayb)* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1990), 17/335.

⁴ Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân* (Mısır: Dârü'l-Misriyye, t.y.), 2/10; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, 1988), 9/21.

⁵ Hûd 11/23.

⁶ Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî el-Hârizmî, *el-Keşşaf an-hakaik gavâmidî't-tenzil*, (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, 1407), 2/387.

⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga* (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2001), 7/31, 136.

⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrahim es-Samirâî (İran: Müessesetü dâri'l-hicre, 1409), 4/241.

(ö. 231/846) yerden alçakta ve geniş olan şey⁹ anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Araplar, “Kişi düzgün yer aradı veya oraya indi” anlamına gelen “*Ehbetê'r-raculü*” cümlesini kullanırlar. “*eshele*” (düzlüğe çıktı) ve “*encede* (dağlık yere çıktı) fiilleri de buna benzer bir anlam örgüsüne sahiptir.¹⁰

Konu bağlamında Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî'ye (ö. 276/889) göre *الْحَبْتُ* kelimesi geniş, düz yer anlamına gelmektedir. İbni Kuteybe kelimenin anlam dağarcığına katkı sağlamak için hadisten delil getirmektedir. Hadiste geçen “*الجَمِيش*” sözcüğü hiç bitki yetişmeyen mekân anlamındadır. Ona göre oradaki bitkiler çekilip koparılmış ve tıraş yapılmıştır.¹¹ Ona göre “*الجَمِيش*” Mekke ile Medine arasında çölün hâkim olduğu ve bitkinin yetişmediği bir yerdir.¹² Elbette bu kelimenin *الْحَبْتُ* kelimesi ile anlam ortaklığı pürüzsüz bir yerin varlığıdır. Samimi ve içten olan bireyde salt samimiyet vardır. Başka bir şeyin izi yoktur.

Bazı dilcilere göre *ihbât* kelimesi, farklı vasat düzeyde dikenli ağaçların yetiştiği yüzeyden içeri giren, dümdüz vadi anlamında olup, çöl ve dağda yetişen dikenli ağaca “*العضاه*” ismi verilmiştir. Benzer nitelikte Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvînî'de (ö. 395/1004) *الْحَبْتُ* sözcüğüne, içinde bitki yetişmeyen çöl anlamını vermiştir. Bu anlamın verilmesine müdellel “...hiç bir bitki bulunmayan enli ve büyük bir yerde bile olsa...” hadisini¹³ delil olarak sunmuştur. Bu çerçevede otu yolunmuş araziye de “*الجَمِيش*/bitkisi olmayan”

⁹ Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 7/31, 136

¹⁰ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğib İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-marife, 2005), 272.

¹¹ Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbü'l-hadîs*, thk. Abdullah Cuyûrî (Bagdad: Matbaatü'l-ânî,1397), 1/449; Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris, *Mü'cemü'l-mekâyisi'l-lüğa* (b.y.: Dârü'l-fikir, 1979), 1/479, 2/238.

¹² İbü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Manzur b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü Sadr,1414), 2/27.

¹³ İbn Faris'in bir kısmını zikrettiği hadisin tam metni şöyledir: “Sizden birisine kardeşinin mülkünden bir şeyi ancak gönül hoşluğu ile vermesi durumunda helal olur.” Amr b. Yesrebî: “Kuzenimin oğlunun sürüsüyle karşılaşır bir koyununu boğazlasam ne düşünürsünüz?” dedi. Hz. Muhammed (sav): “Hiçbir bitkinin yetişip büyümediği geniş olan bir sahada, bıçak ve ateşi yakacak bir şeyin bulunduğu halde bir koyunla yüzyüze gelsen dahi kesip yeme” buyurdular.” Zemahşerî, *el-Faik fî garîbi'l-hadîs*, thk. Ali el-Becâvî ve Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, İsa el-Bâbî el-Halebî ve diğer. (b.y.: y.y., t.y.) 1/210; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Garîbü'l-hadîs*, thk. Abdulmutî Kalacî (Beyrût: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1985),1/417; Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye Garîbü'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tahir Ahmed er-Râvî ve Mahmûd et-tanâhî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.) 1/294; 2/4.

denmiştir.¹⁴ Yâkut b. Abdullah el-Hamevî (ö. 626/1229) ise Mekke ile Medine arasındaki bir çöle verilen özel bir isim olarak Habtû'l-Cemîş “حَبْتُ الْجَمِيشِ” şeklinde söylenildiğini ifade etmektedir.¹⁵

Gelen bu bilgiler çerçevesinde ilgili kelime hakkında şunları söylemek mümkündür: İhbât kavramının hem sözlüklere hem de kullanım alanına bakıldığında zaman kavramının anlam örgüsünün saf, tek, düz ve derin sözcükleri üzerine inşa edildiğini söylemek mümkündür. “الإحبات” kelimesi ile yakın anlamlı olan “الخشوع , التواضع,اللين” sözcüklerinde olduğu söylenebilir.¹⁶ Üzerinde duracağımız konu bu olmadığı için ayrıntıya girmiyoruz.

Yüce Allah'ın müjdelenen listesine aldığı kullarının bir özelliği de “muhbit” olmalarıdır. Kur'an'da kelimenin çoğulu “muhbitîn” şeklinde geçmektedir. Buna ilave olarak aynı kökten türemiş “ahbetû” ve “tuhbite” kelimeleri de farklı âyetlerde üç defa zikredilmektedir.¹⁷ Müfessirler, bu kelimenin terimsel anlamını, el-habt حَبْتُ الْكَيْبُ kavramına yüklenen hakikî anlamı üzerine inşa etmektedir. Bu çerçevede dinî terim olarak الْمُخْبِتُ kelimesi “isteyerek Allah'a boyun eğen, O'ndan saygılı bir şekilde istekte bulunan ve kalbi Allah için yakaran”¹⁸ anlamına gelmektedir. Sonra kelimenin manasını geniş bir zemine yaymış, ‘el-habt’ kelimesinin hakiki manasının üzerine yeni anlamlar eklemiştir. Dolayısıyla tuma'nîne kavramı ile yakın anlamlı bir terim olan İhbât, sözlükte “yerden daha alt düzeyde olmak, gönlü saygı ve korku ile dolu olmak, tevazu sahibi olmak, huysuzluğu olmayan ve yumuşak huylu olmak” manalarını içermektedir.¹⁹ Buna göre İhbât sözcüğü yumuşak huylu ve alçakgönüllü anlamlarına gelmektedir. Daha sonra bu kelimeye kalbin şefkat sahibi olması, mutmain, huzurlu, sakin ve mütevâzî olmak anlamları ilave edilmiştir.²⁰

¹⁴ İbni Faris, *Mü'cemü'l mekâyis fi'l-lüğâ*, 2/238.

¹⁵ Ebü'l-Musa Muhammed b. Ömer b. Ahmed b. Ömer b. Muhammed el-İsbehânî el-Medîni, *el-Mecmuu'l-mugis fi garibi'l-Kur'an ve'l-hadis*, thk. Abdülkerim Azbâvî (Cidde: Dârül-medîni,1988), 1/543-544.

¹⁶ Kelimenin yakın anlamlısı olan sözcükler hakkında etraflı bilgi için bkz. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûk fi'l-luga*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul, 2009), 445; Câsir Ebu Safiyye, “Kur'an'da İhbât: Semantik Bir Çalışma”, 239-260.

¹⁷ فَلَهُ أُسْلِمُوا (Hûd 11/ 23) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَخْبَتُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (el-Hac 22/34) وَلَيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ (el-Hac 22/54) وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ

¹⁸ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-ayn*, 4/241.

¹⁹ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-ayn*, 1/382; İbn Fâris, *Mü'cemü mekâyisi'l-luga*, 2/238; İsfehânî, *Müfredât*, 141. Ayrıca bk. Câsir Ebû Safiyye, “Kur'an'da İhbât: Semantik Bir Çalışma”, 239-260.

²⁰ Cürcânî, *et-Tarifât*, 145.

2. Kur'ân'da İhbât/ الإحْبَات Kavramı

Kur'ân-ı Kerim'de İhbât 'الإحْبَات' sözcüğü masdar sığasıyla geçmemektedir. Kelimenin formu şu üç sığa ile kullanılmaktadır.²¹ a) Allah'a yönelmek (inâbe). Şu âyette bu anlamda kullanılmıştır: "İman edip salih amel işleyen ve Rabbine yönelen (وَأَخْبَتُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ)/ve ahbetû ilâ Rabbihim) kimseler, işte bunlar cennet halkıdır. Onlar orada ebedî kalacaklardır."²² Zemahşerî, أَخْبَتُوا fiilinin Allah'a güvenmek, alçak gönüllü olmak ve tevazu ile O'na ibadete yönelmek anlamlarına geldiğini ifade etmektedir.²³ "Ahbetû" fiili -ifâl- kalıbından gelir ve kaygı duymak, boyun eğmek ve gönül kanmak anlamına gelir. Bu açıdan Hûd sûresinin 23. âyetindeki "İnanıp da güzel işler yapanlar" ifadesi, organlarla yapılan bütün davranışlara delalet etmektedir.²⁴ "Ahbetû" fiiline iki anlam yüklenmektedir. Bu anlamlardan birine göre "Ahbetû" fiili kalbin amellerine, kalbin sükûnet ve tevazu haline²⁵, korkuya ve boyun eğmeye dikkat çekmektedir.²⁶ Yani "salih ameller, kalbin amellerini ifade eden tevazu, korku, çekinme, Allah'a duyulan saygı ve hürmetten ötürü her türlü benlik iddiasından vazgeçmeye dayanırsa ahirette faydalı olacaktır."²⁷ Bir diğer anlamına göre ise "Ahbetû" kalbin mutmain olması anlamındadır. Âyetin anlamı şöyle olur. "Allah'ın va'dinin doğruluğu hususunda kalpleri mutmain oldukları halde salih amel işleyenler..." yahut "Allah'ın zikrinde itminan buldukları halde salih amelleri işleyenler..."²⁸ İşte bu vasıflara sahip olan müminler cennetin arkadaşlarıdır ve onlar orada ebedî kalırlar. Bu âyet cennet nimetlerinin tükenmeyeceğine ve son bulmayacağına işaret etmekte ve cennet hayatının sonsuzluğuna dikkat çekmektedir.²⁹ Sonuçta verilen her iki

²¹ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mucemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim* (Kahire: Dârü'l-hadis, 2001), 456.

²² Hûd 11/23.

²³ Zemahşerî *el-Keşşaf*, 2/387.

²⁴ Ebussuud Muhammed b. Mustafa el-İmadî, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dârü ihyai't-türâsî'l-Arabi, t.y.), 4/198.

²⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyun* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 2/465.

²⁶ Nimetullah b. Mahmûd en-Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye el-mûveddihâtü li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-furkâniyye* (Mısır: Dârü kitabî,1999), 1/553; Ebü'l-Kasım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, *Letâifü'l-işârât* (Mısır: el-Heyetü'l-Mısıriyye, t.y.), 2/544.

²⁷ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkant Yayınları, 2012), 6/216.

²⁸ Mekki b. Ebi Talib, *el-Hidaye ilâ bulugi'n-nihâye fi ilmi meâni'l-Kur'ân ve tefsirihi* (b.y.: Mecmuatü buhûsî'l-kitabi ve's-sünne, 2008), 5/3373-3374.

²⁹ Ebü Hayyan Muhammed b. Yûsuf b. Ali Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîd* (Beyrut: Dârü'l-fikir, 1420),

anlamın ortak paydası boyun eğme, mütevazı olma ve Allah'a duyulan derin saygıdır. b) Allah'ın zikrine ve hükümlerine karşı kalbin yumuşaması. İlgili âyette şöyle geçmektedir: “(Ey peygamberim) Kendilerine ilim verilenler, Kur'an'ın gerçekten Rabbin tarafından gelen bir hak olduğunu bilsinler de ona iman etsinler ve kalpleri ona karşı yumuşasın, saygı duysun ve huzur bulsun” (fe tuhbite lehû kulûbuhum)³⁰ Rağıb el-İsfehânî (ö.502/1108), âyette yer alan الإخبات kelimesinin yumuşak başlı olmak ve itaat etmek anlamlarına geldiğini ifade eder. Sonra “فَتُخَبِّتُ لَهُ قُلُوبَهُمْ”³¹ âyetini “bu sayede kalpleri yumuşar ve huşulu olur” sözüyle tefsir eder ve şöyle der: “Buradaki الإخبات kelimesinin anlamı “ve (o taşlardan) öylesi var ki Allah'a olan hürmeti nedeniyle yukarıdan aşağı yuvarlanırlar...”³² âyetindeki الهبوط kelimesinin anlamına yakın manada olduğuna vurgu yapmaktadır.³³ Âyetteki, “iman edip de güzel amel işleyenler” ifadesi bütün sâlih amellere; “huşu ve alçakgönüllü olarak Rablerine yönelenler” ifadesi de o amellerin, ahirette insana ancak kalbinin niyet ölçüsüne göre yarar sağlayacağına dikkat çekmektedir. Âyette “ihbat” lafzı “itmî nân” şeklinde tefsir edilirse âyetin anlamı “Onların kalpleri, ibadetleri ifa ederken, Allah'ın zikri ile tatmin olur ve onlar Allah'tan başkasına yönelmekten uzak durarak, Yüce Allah'a kulluk ederler” şeklinde olur veya şöyle bir anlam da verilebilir: “Allah'ın söz verdiği mükâfat ve ceza konusunda onların kalpleri, Allah'ın doğru söylediğine kesin kanaat getirirler.” Lakin “ihbât” kelimesine huşu anlamı yüklenirse âyetin anlamı şöyledir: “Onlar, hatalı ve tam bir şekilde yerine getirmekten endişe ederek salih (dine ve dünyaya yönelik faydalı işleri) amellerini işlerler.”³⁴ Görüldüğü gibi Rağıb el-İsfehânî'ye göre “الإخبات/yumuşak başlı olmak, itaat etmek, düşüp yuvarlanmak” anlamlarına gelmektedir. Acaba “الإخبات” sözcüğü 'bu anlamların tümünü içine alır mı? İbn Atiyye (ö. 541/1147), Rağıb el-İsfehânî'nin verdiği üç anlama, “الإتابة/Allah'a dönmek, ‘الاطمئنان/gönül huzuru, iç rahatlığı ve ‘الخوف/endişe olmak üzere üç anlam daha eklemektedir.³⁵ Ancak bakıldığı zaman her iki alimin verdiği anlamlar birbirine yakın durmaktadır. Dolayısıyla verilen manalar, “son derece kulluk bilinci yüksek ve mütevâzı” anlamlarında kesişmektedir. Yer seviyesinden düşük ve ıssız bir çöl manasına gelen “الخبث” kelimesinden türemiş أَحَبَّتُوا fiili ıssız çöldeki birinin halini betimleyen bir anlam ağına sahiptir. Buna göre “muhbit” kederi giden, yok olan, teslimiyet gösteren, hata ve yanlışını bilen ve yakaran kişi anlamına

7/527.

³⁰ el-Hac 22/54.

³¹ el-Hac 22/54.

³² el-Bakara 2/74.

³³ İsfehânî, *Müfredât*, 141.

³⁴ Râzî, *Mefatihul-gayb*, 17/335.

³⁵ Câsir Ebû Safiyye, “Kur'an'da İhbât: Semantik Bir Çalışma”, 239-260.

gelmektedir.³⁶ c) Allah'ı anan, iman edip salih amel işleyen kimselere "muhibit" ismi verilmiştir. Kavramın önemi çerçevesinde İbni Abbas, Hz. Peygamber'in (sav), "Rabbim! Beni sana çok şükreden, çok zikreden, senden çok korkan, sana itaat eden, boyun eğen, mütevâzî olan (muhibit), çok dua eden ve tevbe edip sana yönelen eyle" diye dua ettiğini rivâyet etmektedir.³⁷ Konuyu açıklayıcı mahiyette Kuşeyrî'ye (ö. 465/1072) göre "muhibit", gücü oranında istikamet eksenli itaate eden kimseye denir.³⁸ Bu görüşün, "(Ey peygamberim!) Muhibitleri müjdele. Onlar, Allah anıldığı zaman kalpleri titreyen, kendilerine isabet eden musibetlere sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden (Allah için) harcayan kimselerdir"³⁹ âyetinden mülhem olduğu anlaşılmaktadır. "İhbât ehlini (cennetle) müjdele!" âyeti siyak sibak ilişkisi çerçevesinde ele alındığı zaman bu ifadenin öncesinde müminlere kurban gibi hac şeâirine/sembollerine saygı ve ihtimam gösterilmesi emredilmekte ve tevhide dikkat çekilmektedir. Âyetin nihayetinde ise Allah'ın emir ve yasaklarına içten bağlanarak teslim olanların cennetle müjdeleneceği haber verilmektedir. Dolayısıyla buradaki ihbât kavramının anlam çerçevesi, Allah'a itaatta gönül huzurunun olması ve ona teslimiyetin kalben emin olma şeklinde çizilmiştir. ⁴⁰ Nitekim İbn Abbas ve Katâde âyette geçen *مخبتين* ifadesine tevazu sahibi olanlar;⁴¹ Mücâhid, Allah'a karşı gönül huzurunu yakalamış olanlar;⁴² Ahfeş Allah'a karşı son derece saygılı olanlar;⁴³ Mukâtil ihlasla itaatte bulunanlar;⁴⁴ el-Hasen kalpte sebat bulan korku dolayısıyla tevazu ile boyun eğen⁴⁵ Rablerine dönüp ve

³⁶ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atiyye, *el-Muharrarü'l-vecîz* (Beyrut: Dârü'l- kütübî'l- ilmiyye, 1422), 3/161; Câsir Ebû Safiyye, "Kur'ân'da İhbât: Semantik Bir Çalışma", 239-260.

³⁷ İbn Mace, "Dua", 2/1259; Ahmed b. Hanbel, "Müsned", 1/227.

³⁸ *استدامة الطاعة بشرط الاستقامة بقدر الاستطاعة* Kuşeyrî, *Letâif*, 2/544.

³⁹ el-Hac 22/34-35.

⁴⁰ Muhammed b. Ömer Nevevî el-Câvî Bantanî, *Merah lebid li keşfi mane'l-Kur'âni'l-mecid*, thk. Muhammed Emin Sanâvî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye,1417) 1/504; Muharrem Demir, Kur'an'da tevazu kavramı, (Ankara: Yüksek Lisans Tezi, 2010), 55-59.

⁴¹ Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Keşir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa Muhammed, Mustafa Fadl el- Acmaî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1419),5/373; Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 2/544.

⁴² Ebu'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsîri'l-me'sûr* (Beyrut: Dârü'l-fikir, t.y.), 4/414.

⁴³ Ebü'l-Haccac Mücahid b. Cebr, *Tefsîrü Mücahid*, thk. Ebünnil Muhammed Abdüsselam (Mısır: Dârü'l-fikri'l-İslam, 1989), 386; Kurtubî, *el-Câmi*, 12/ 58.

⁴⁴ Mukatil b. Süleyman, *Tefsîrü Mukatil b. Süleyman*, 3/127, 134.

⁴⁵ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî, *Kitâbü't-teshîl li ulûmi't-tenzil*, thk. Abdullah el-Halid (Beyrut: y.y., 1416), 2/40.

Rablerine tevbe eden⁴⁶ ve Rablerinde huzur bulan⁴⁷ anlamını yüklemiştir. Allah onları âyette ifade edildiği üzere endişe ve titremeyle nitelendirmiştir. Bu, onların kesin bilgiye sahip olmaları ve Rablerinin hakkına uygun davranmaları nedeniyledir. Sanki onlar Rablerinin huzurunda duran, sabreden, namazı kılan ve ona devam eden olarak nitelendirmiştir.⁴⁸ Hülasa müfessirlere göre bu kelimenin çeşitli şekillerde anlamları bulunmaktadır. Buna göre: ı. İbn Abbas ve Katâde'ye göre mütevâzı olanlar, ıı. Kelbî'ye göre ibadetlerinde sa'y-u gayret gösterenler, ııı. Mukâtil'e göre İhlaslılar ıv. Mücahid'e göre Allah'ı zikretmekle huzur bulan itminan ve salih kimseler, v. Amr b. Evs'e göre zulmetmeyenler, zulme uğradıklarında ise, intikam almayanlardır.⁴⁹

3. Kamil Müminin Manevi Derecelendirilmesi

Burada muhbitlerin nitelikleri ele alınırken konuya temas eden Hûd 23, Hac 43-35 ve 54. âyetlerinden yararlanılmıştır. “Her şey zıddıyla biliniir” gerçeğinden hareketle Yüce Allah muhbit mevzusuna doğrudan değinen Hûd sûresinin 23. âyetinde yer alan iman edip salih amel işleyen ve içten Allah'a yönelenlerin hallerini ve Allah'a boyun eğenlerin durumunu anlatmadan önce inkârcıları, zulmedenleri ve İslâm'a karşıt söylem geliştirenlerin hallerini etraflı bir şekilde ele almış, onların fikirlerine, niyetlerine, inançlarına, tepkilerine ve uğraşı alanlarına dikkat çekmiştir. Ayrıca onların zıttı olan sahih iman sahipleri ve iyi iş yapanları ele almış ve bu iki grubun analojisini yapmıştır. Burada konu iki başlık halinde ele alınmıştır. Birinci grupta iman edip hayırlı iş yapanlara ikinci grupta ise “muhbit”lerin özelliklerine temas edilmiştir.

3.1. İman Edip de Güzel İşler Yapanlar

Allah Teala her işin hayra dönüşmesinin yolunun imanda yattığını ve gönül eyleminin samimiyet ekseninde yer alması gerektiğini ifade etmektedir. Allah bütün işlerin başına imanı, yani gönül eylemini koymaktadır. Dolayısıyla iman hali, aklın ve gönlün ortaklaşa teslimiyetine dayanır. Sahih imana sahip olan

⁴⁶ İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sıhah Tâcü'l-luga* (Beyrut: Dârü'l-alemi'l-melâyin, 1990), 1/247.

⁴⁷ Seyyid Muhammed Murteza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs* (Mısır: Matbaatü'1-hayriyye, 1988), 4/503; Cemalüddin Ebül-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevziyye, *Zadü'l-mesir fi ilmi't-tefsir*, thk. Abdurrezzak el-Mehdi (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-Arabi, 1422), 2/267; Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, 9/21.

⁴⁸ Bedreddin Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2019), 2/614; Taberî, *Câmiü'l-beyan*, 16/552; Râzî, *Mefatihü'l-gayb*, 23/225; Kurtubî, *el-Câmi*, 12/58.

⁴⁹ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir*, 23/ 225.

bireyler, imanlarını ürettikleri değerler ve faydalı işler ile zirveye taşırlar. İnanma duygusu, toplumun üyelerini bir araya getiren, ayırmayı silen, bireyler arasında dostluk inşa eden büyük bir güçtür. Bu inanma hali, toplumda öyle bir ruh hâkim eyler ki, toplumdaki bireyler, sosyal düşünce ve yönelişlerini buradan besler; farklı görenek ve gelenekler, bu ruhun zemini üzerine tesis olur. Bundan dolayı toplum, bu ruh ve hisse çok büyük değer verir. Zira bunlar, o toplumun görünmeyen birleştirici gücün ve direncinin sembolüdür.⁵⁰

Diğer taraftan davranışlar, esas itibarıyla söz ve inanmayı da kapsamaktadır. Nitekim birçok âyet ve hadis-i şerifte amel kavramı ekseriyetle sözlü davranışları da içine alacak şekilde bir kullanım alanına sahiptir. Bununla beraber amel sözcüğü iman ve söz dışında kalan eylem ve tutumları da içine alan bir özelliğe sahiptir.⁵¹ Kur'ân-ı Kerim'de birçok yerde iman ve salih amel beraber geçmektedir. Bu da Kur'ân'ın onları birbirinin tamamlayıcısı olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. İlâhî öğretisi de imanın sâlih amele; sâlih amelinde iman sonucuna götürmesi gerekir.⁵² Kur'ân'da genel bir ifade olarak geçen sâlih amel kavramının Allah'ın emrettiği tüm söz ve edimleri kapsadığını; gayri sâlih amelin ise Allah'ın yasakladığı ve çirkin gördüğü tüm hareket ve davranışları içerdiğini söylemek mümkündür.⁵³ Bundan dolayı iman merkezli olmayan bir amelin kişiyi kurtuluşa götürmesi mümkün değildir. Nitekim amel, iman olmadan değer kazanmaz. Sâlih amelin esas dayanağı imandır.⁵⁴ Buna göre kâmil bir müminin birinci derecesinin iman ve salih amel işleyenler olduğunu söylemek mümkündür.

3.2. Muhbitlerin Temel Özellikleri

“Muhbitin”in temel özelliklerine dair gelen nitelikler Hac Sûresi 35. ve 54. âyetleri çerçevesinde olacaktır. Nitekim bu özelliklerin verildiği doğrudan bir başka âyet yoktur. Buna göre “O’na samimiyetle boyun eğenleri müjdele.” âyetinin muhatabı müminlerdir.

⁵⁰ Muhammed Ahmed Halefullah, *Kur'ân'da Anlatım Sanatı*, çev. Şaban Karataş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 117.

⁵¹ Süleyman Uludağ, “Amel”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/13.

⁵² Mustansır Mir, *Kur'anî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: İnkılab Yayınları, 1996), 25.

⁵³ Murat Sülün, *İman-Amel İlişkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 279.

⁵⁴ Ömer Dumlu, *Kur'an'ı Kerim'de İyi İnsan ve Yararlı İş* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2000), 67.

Yüce Allah "muhbit"lerin temel niteliklerini bazı âyetlerde ortaya koymuştur. Nitekim âyette "Rabb'lerine gönülden boyun eğenler."⁵⁵ buyurulmaktadır. Bu âyette ihbât sözcüğüne "doyuma kavuşmak" anlamı verilmektedir. Bu durumda âyetin anlamı "iman edip iyi işler yapanlar Allah'ı anmakla doyuma ulaşırlar, yalnız O'na bağlanırlar, O'ndan başkasına yönelmezler." şeklindedir.⁵⁶ Kişinin iyi insan olma niteliğini elde edebilmesinin bir unsuru da samimi olmasıdır.⁵⁷ Seyyid Kutub'a göre ihbât sözcüğü "kuşku duymadan inanma, boyun eğme ve güvenmek" anlamlarına gelir. Bu kelime, mü'minin Rabbine yönelik tavrını ortaya koyar. Buna göre, mü'minler Allah'a güvenir, O'ndan gelecek her şeye rıza gösterirler ve onların vicdanları huzurludur. Kalpleri güvende, gönülleri hoşnut ve duyguları içtendir.⁵⁸ Kişinin "kendisini bir şeye vermesi durumunda, başka her şeyi unutmaya cârî olan âdet-i ilâhiyenin bir gereğidir"⁵⁹ ilkesinden hareketle samimiyet odaklı bir söz ve edimin sahibi olurlar.

İslam var olan duyguları ve eğilimleri bir arada toplar ve tamamını Yüce Allah'a yönlendirir. Böylelikle şuuru, ibadeti, eylemleri ve alışkanlıkları tek bir noktaya kanalize eder. Bunun sonucunda yaşamın tamamı onun boyası ile iç içe olur. Örneğin Allah adına kesilmeyen hayvanlar haram kılınmış, kesilirken Allah'ın adının zikredilmesi şart olmuştur. Buradaki hedef sadece Allah'ın hatırlanmasıdır. Bir başka ifadeyle bu hayvanlar Allah'ın adını zikretmek için boğazlanırlar: "Biz her ümmete kurban kesmeyi, ibadet olarak emrettik."⁶⁰ Gaye, Allah'ın kullarına rızık olarak verdiği hayvanlar kesilirken O'nun adını dile getirmektir. Burada Allah'ın tek oluşunun ve ortağının bulunmamasının vurgulanması söz konusudur ve sadece O'na teslim olunmasına ve boyun eğilmesine dikkat çekilmektedir. Şüphesiz bu teslimiyet ve boyun eğme baskı ve zorlama ile olacak bir şey değildir. Bu samimi ve içtenlikle yerine getirilen

⁵⁵ Hûd 11/23; Câbir b. Musa b. Abdulkadir b. Câbir Ebû Bekir el-Cezâiri, *Eyserü't-tefâsir li kelâmî'l-aliyyi'l-kebir* (Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem 2003), 2/535.

⁵⁶ Taberî, *Câmiü'l-beyan*, 12/375; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2008), 9/ 159-161.

⁵⁷ Şihabüddin Ebû's-Sena Mahmud b. Abdillâh el-Bağdadi el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsiri'l-Kur'âni'l-azim ve's-sebi'l-mesânî*, thk.: Mahir Habuş (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2010),6/234;Muhammed b. Abdurrahman *Tefsîrü'l-icî câmiü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2004), 2/170.

⁵⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdi Basellüm (Beyrut:Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye,2005), 6/116; Seyyid Kutup, *Fi zilali'l-Kur'ân*, çev. Salih Uçan, Vahdettin İnce (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1980), 4/176.

⁵⁹ Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 2/191.

⁶⁰ el-Hac 22/34.

teslim oluştur.⁶¹ Müminin “muhibitlik” seviyesine ulaşması için kurban buyruğu gelmiştir. Kur’ân’da Hz. Âdem’in iki oğlunun Allah’a yaklaşmak için yaptıkları takdim “kurban” sözcüğüyle dile getirilir.⁶² Bunu gerçekleştirmek için kurban bir ibadet olarak gelmiştir. İşte “muhibitlik” ifadesi, tevazu sahibi bir tavır sergileyen prototip anlamına gelir. Böylelikle bireyin hayatında alçak gönüllülük ahlâki tezeyyün etmiş olur. Câhiliye döneminde putlar için kesilen kurbanların bazı parçaları tekrar putların üstüne konur ve etlerin kanları putların üzerine serpiştirilirdi. Âyet-i kerime bu yanlış eyleme dikkat çekmek ve müminlere rehber olmak için nâzil olmuştur. Kurbanda esas olan et ve kan değil kurbanı kesen kişinin Allah’a teslimiyeti ve samimiyeti olup takva merkezdedir.⁶³ Nitekim âyette kurbanı kabul edilmeyen Kâbil, kurbanı kabul edilen kardeşini kıskanır ve onu öldürmeye karar verir. Kardeşi Allahtan korktuğu için kardeşine el kaldırmayacağını söyler. Akabinde kardeş Kâbil, kardeşini katleder ve zarara uğrayanlardan olur.⁶⁴ Nitekim âyette kurbanın Allah’ın rızası için kesileceği emredilmektedir.⁶⁵ Bu emre uymanın mükâfatı olacağı bilinmektedir. Bu bağlamda Mücahid (ö. 103/723), “muhibit” in vasfından bahseden Hac sûresi 35. âyetinin, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali (ra) hakkında nâzil olduğunu rivâyet etmektedir.⁶⁶ Zira mezkûr âyette “muhibit” sıfatının içeriği şöyle sıralanmaktadır: “Onlar, Allah anıldığında kalpleri ürperenler, başlarına gelen sıkıntılara sabredenler, namazı dosdoğru kılanlar ve verdiğimiz rızıklardan Allah rızası için harcayanlardır.”⁶⁷ Şimdi bu nitelikler hakkında şunları söylemek mümkündür.

3.2.1. Allah Anıldığı Zaman Kalpleri Titrer

Mezkûr âyette mü’minlerin, Allah’ın ismi anıldığı zaman korktukları ve kalplerinin titrediği anlatılmıştır. Bu manevî halin temelini, müminlerin imanlarının kuvveti, Allah’ın emrine itaat etmeleri ve sürekli onun huzurunda oldukları şuuru oluşturmaktadır.⁶⁸ Allah’ın anılmasıyla birlikte kalbin titremesi ve endişelenmesi O’na gösterilen ta’zim duygusunu beraberinde

⁶¹ Kutub, *Fî zilâli’l-Kur’ân*, 7/346.

⁶² el-Mâide 5/27.

⁶³ Vecdi Akyüz, “Kur’an ve Hadis Boyutuyla Kurban”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 11, (2010), 8-17

⁶⁴ el-Mâide 27-30; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, 13/82-88.

⁶⁵ es-Saffât 37/102-109.

⁶⁶ Bedreddin Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 2/614; Taberî, *Câmiü’l-beyan*, 16/552; Râzî, *Mefatihü’l-gayb*, 23/225; Kurtubî, *el-Câmi*, 12/58.

⁶⁷ el-Hac 22/35.

⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmi’li Ahkâmi’l-Kurân*, 7/23.

getirmektedir.⁶⁹ İbn Âşûr'a (ö.1973) göre "إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ/Allah anıldığı zaman" ifadesinin anlatmak istediği şey şudur: Allah'ın isimlerinin zikredilmesi, zâtına özgü noktaların anlatılması, emir ve yasakların açıklanmasıdır. Âyette geçen "الوجل" kelimesi "korkulan şeyin yüceliğine uygun olarak endişe ile beraber korkma" anlamını da içine alır. İbn Âşûr'a göre, bu ifadenin kalbe dayandırılmasının sebebi bir uslûba dayanmaktadır. Nitekim Araplar duygu ve düşüncelerini anlatırken ve konunun zihne iyi yerleşmesinde bu yolu benimsemişlerdir. Şöyle ki Allah'ın anılması, ismi, cezası, büyüklüğü, mükâfatı ve rahmeti kamil bir mü'minde ürperme, endişe ve korkuyu meydana getirmektedir. Bu duyguların tamamı "الوجل" kelimesi ile ifade edilmiştir. Bu da "إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ/Allah zikredildiği zaman" ile "الوجل" kavramlarının mana açısından birbiri ile ilişkili olduklarını göstermektedir.⁷⁰

Bir şeyden ürme ve korkma duygusunun temelinde yatan unsurlar farklı olabilmektedir. Bu bağlamda Râzî (ö. 606/1209), ceza odaklı, yücelik ve kızgınlık merkezli korku olmak üzere iki çeşit korkudan söz etmektedir. O'na göre ikâb korkusu günahkârların duyacağı korkudur. Celâl ve yücelik korkusu ise meleklerin, peygamberlerin mahlûkatın kalbinde sürekli duran bir korkudur. Bunun durumu şuna benzer. İhtiyaç sahibi olan bir bireyin, zengin bir idarecinin karşısına çıktığında, kaygılanır ve endişe eder. Bu endişesi ve korkması ceza kaynaklı değildir. Tam tersine bu korku ve endişenin nedeni, gereksinimi olan kişinin, idarecinin kendisinden zengin; kendisinin de ona muhtaç olduğunu bilmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla ceza korkusu salt Allah'ı anmaktan değil, Allah'ın vereceği cezayı zikretmekten dolayı ortaya çıkar. Öfke ve yücelik korkusu ise sadece Yüce Allah'ı hatırlamaktan dolayı ortaya çıkan korkudur.⁷¹ Bu durumu şu âyet daha net anlatır: "Hani onlar, İbrahim'in yanına geldiklerinde ona: "Sana selâm olsun!" demişler. O da onlara: "Biz, sizden gerçekten korkuyoruz!" diye cevap vermişti"⁷² Âyette geçen "Vecel" kelimesinin Kur'an'daki anlamlarına bakıldığı zaman şunlar söylenebilir: ı. Korkudan titremek anlamındadır. "İnananlar ancak o kimselerdir ki, her ne zaman Allah'tan söz edilse kalpleri korku ile titrer"⁷³ ıı. Çekinmek. "Biz sizden çekiniyoruz"⁷⁴ Burada ilgili kelime aynı zamanda

⁶⁹ Ebu'l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medarikü't-tenzil ve hakaikü't-te'vil* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye,1998), 1/630; Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-tenzil ve Esrâru't-te'vil* (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsî'l-Arabi, 1418), 1/374; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/189.

⁷⁰ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Aşur et-Tûnisî, *Tefsîrû't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tunusiyye, 1984), 17/261.

⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/95-96.

⁷² el-Hicr 15/52.

⁷³ el-Enfâl 8/2;el- Hac 22/35 ve el-Mü'minûn 23/60.

⁷⁴ el-Hicr 15/52.

“korkmak” anlamına gelmekte, genelde Allah anıldığı zaman kalbin titremesi, yani kalpteki bir tasavvuru ifade etmede kullanılmaktadır. Bu sözcük, kalbin fiilidir. Allah’ın zikredilmesi kulaktan beyne intikal edince, kalpte oluşan titreme, endişe ve korkma eylemini ifade eder. Bir başka deyişle müminin kalbindeki Allah sevgisi ve aşkı Allah’ın ismi anıldığında harekete geçer ve yüce bir duygu en üst seviyeye çıkar.⁷⁵

Yüce bir varlığa karşı korku duygusunun gelişiminde, doğru anlamının büyük bir etkisi vardır. Zira Hicr sûresi 52. âyette Hz. İbrahim, meleklerin insan şeklinde gelme sebebini idrak edince endişe etmeye başlamıştı. Dolayısıyla anlamının, kalpteki korku duygusunu harekete geçirdiğini söylemek mümkündür. Nitekim idrak etmek ve kavramak, endişe duygusunu ve çekinmeyi meydana getirmekte veya hareketlenmesini sağlamaktadır. Buna göre cahil birey endişelenmez, korkmaz ve çekinmez. Sahih bilginin, idrakin hareketlendirdiği korku ve saygı duygusu bireyleri ekseriyetle amele ve ibadete yönlendirmektedir.⁷⁶

Allah zikredildiğinde kalplerde önemli oranda pozitif anlamda bir duygu patlaması yaşanmaktadır. Bu halin tasvirini Hac Sûresinin 34. âyetinde “muhibtin” kalıbında çoğul olarak ifade edilmektedir. Bu kavram kalpte meydana gelen duygu değişimini tespit etmek ve açıklamak için kullanılmıştır.⁷⁷ “Muhibit” kelimesinin Hac 35’de açıklaması yapılmaktadır. Hac 34. âyetinde “muhibtleri müjdele” dedikten sonra Yüce Allah, muhibtlerin kimler olduğuna dair açıklamalardan söz etmişlerdir.⁷⁸ Buna benzer Kur’ân’da: “Allah, sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu, bıkmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi. Rablerinden korkanların (muttaki ve muhsinlerin) bu kitabın etkisinden tüyleri ürperir, derken hem bedenleri hem de gönülleri Allah’ın zikrine ısınıp yumuşar, işte bu Kitap, Allah’ın dilediğini kendisiyle doğru yola ilettiği hidayet rehberidir. Allah kimi de saptırırsa artık ona yol gösteren olmaz.” buyrulmaktadır.⁷⁹ Demek ki muhsinler Allah’ın âyetlerini dinlerken tüyleri ürpermiş, kalpler Allah’ın zikrine uyum sağlıyor, sonra da “Mü’minler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah’ın âyetleri okunduğunda, imanlarını artıran ve yalnız Rablerine güvenen

⁷⁵ Kutub, *Fî zilâli’l-Kur’ân*, 5/37-38.

⁷⁶ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, 10/374-384; Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensur fi’t-tefsiri’l-me’sûr*, 6/49.

⁷⁷ Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensur fi’t-tefsiri’l-me’sûr*, 6/49.

⁷⁸ Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîrû’l-menâr* (Beirut: Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye, 1999), 3/55.

⁷⁹ ez-Zümer 39/23; Muhammed Âbid Câbirî, *Fehmü’l-Kur’âni’l-Hakîm*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Mana Yayınları, 2017), 2/287; İmaduddin Ebü’l-Fidâ İsmail b. Kesir, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîm* (y.y: Müessesetü kurtuba, 2000), 5/424.

kimselerdir.”⁸⁰ âyetince kalpleri de titreyen kimselerin muhsin olduğu ifade edilmektedir. Daha sonra muhsinlerin samimi gayretlerinin sonucunda tûyelerinin ve kalplerinin titrediğini,⁸¹ kâmil müminlerin imanlarıyla duyguları arasında bir iletişim olduğunu söyleyebiliriz. Allah'ı andıklarında, gönüllerinde büyük bir coşku hisseder ve heyecan duyarlar. Edindikleri yeni bilgiler sayesinde imanlarını nitelik yönünden artırır ve güçlendirirler.⁸² Allah'ın yüceliği mü'minin kalbini kaplar, Allah'ın yüceliği ve heybeti hissedilir hale gelir. Diğer taraftan mümin hatalarını ve yanlışlarını hatırlar. Ardından Allah'ın emri çerçevesinde hareket etmeye, O'na boyun eğmeye koyulur. Bu hal hadiste şöyle ifade edilmektedir. “Kalpteki titreyiş kurumuş hurma dalının yanışı gibidir. Hurma dallarının yanarken nasıl titrediğini görmedin mi?” Dinleyen, “Evet, gördüm” dedi, “Bunu gördüğün zaman Allah'a dua et. Dua bu titreyişi giderir.” dedi.⁸³ Yapılan bu dua kalbin feraha kavuşmasını ve güven içinde kalmasını sağlar. Gelen ilahi emir ve yasaklara karşı teslimiyet duygusu gelişir.⁸⁴

3.2.2. Başlarına Gelenlere Sabrederler

“Muhibtin”in bir diğer özelliği de, sabreden ve sıkıntılara tahammül eden bir yapıya sahip olmalarıdır. Buna göre Kur'an'ın en çok üzerinde durduğu hususlardan biri de sabır konusudur. Çünkü nefsin kötü arzularına direnç gösteren en büyük güç sabırdır.⁸⁵ Bakara sûresinin 153. âyetinde “Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin, çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir.” buyrulurken nefisle en iyi mücadelenin sabırla Allah'tan yardım istemek olduğu üzerinde durulmuştur.⁸⁶

Sabır, güzel ahlakın esasını oluşturmaktadır. Bundan dolayı kalbî amellerin en güç olanıdır. Her türlü sıkıntı ve zorlukların üstesinden gelmenin en iyi yolu sabırdan geçer. İmandan sonra sınıksız tutunacak yegâne yol sabırdır. Kısaca bütün başarıların temeli sabırdır. Aksi halde en ufak bir problem ve sıkıntı karşısında korkmak, sızlanmak, ümitsizliğe ve çaresizliğe düşmek gibi ahlâkî bozulmalar ortaya çıkar. Bu bağlamda sabır iki yönlüdür. Birincisi hoş olmayan sıkıntılara tahammül göstermek ve onların güzel sonuçlarını beklemektir.

⁸⁰ el-Enfâl 7/2.

⁸¹ Ebu Hayyan el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît* (Beirut:Dârü'l-kütübü'l- ilmiyye,1993), 7/349.

⁸² el-Enfâl 7/2.

⁸³ عن أم الدرداء: الرجل في القلب كاحتراق السعفة، أما تجد له قشعريرة؟ قال. بلى، قالت: فادع الله فإن الدعاء يذهبه يعني
فزعته لذكره استعظاما له، وتهيبها من جلاله وعزة
Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/195.

⁸⁴ Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'an*, 4/2.

⁸⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/122.

⁸⁶ Metin Ocak, *Kur'an'da İhsan ve Muhsin Kavramları* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1999), 142-145.

İkincisi ise şehevî duygulara gem vurarak onların üzüntü veren sonuçlarından sakınmaktır.⁸⁷

Sabır teriminin anlamı ve önemini en iyi ortaya koyan şey, sabır ve namazın insanın iradesini kuvvetlendirmesi, zorluklara katlanma gücünü artırması ve zorluklara karşı direnç göstermeyi öğretmesidir.⁸⁸ Nitekim âyette “Şüphesiz bunlar (sabır ve namaz), Allah’a huşu ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir”⁸⁹ buyrulmuş, Müslümanların sabırlı ve metanetli olduğuna işaret edilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de, rahatlık ve bolluk kadar sıkıntı ve zorluk da hayatın bir gerçeği olarak işaret edilmiş, Hz. Peygamber’e (sav) hitaben, “Azim sahiplerinin sabrettiği gibi sen de sabret”⁹⁰ buyrulmuştur. Allah yolunda cihad eden müminlerin cesaret ve yiğitliklerini ortaya koyan örnekler⁹¹ sabrın, zorluklara teslim olmak olmadığına tam tersine Allah’ın yardımına dayanarak zorlukların üstesinden gelme iradesini göstermek olduğuna delalet etmektedir.⁹²

Âyette sabırlı olunan musibetlerin neler olduğu beyan edilmemiştir.⁹³ Bu nedenle ibadetleri ifa etme, haramlardan sakınma, her çeşit düşmanca tavırları terk etme, sıkıntı ve dertlere tahammül etmek gibi dayanıklılığı zorunlu kılan her hale sabretmek bu emrin kapsamına dâhildir.⁹⁴ İslâm’a karşı yanlış tutum ve tavır içerisinde olanlarla mücadelede başarılı olmak ancak sabır ve metanetle mümkün olacaktır.⁹⁵

İnsan bir gaye için kararlılığını, özverisini ve güçlü iradesini ancak sabırla ortaya koyar. Dolayısıyla bireyin kendi benliği ile ilgili tavrını sabırla belirler. Böylelikle farzları yerine getirme noktasında ortaya koyduğu sabırla benliğini kuvvetlendirmiş olur, Allah’ın hoşnutluğunu kazanan ve günahlarından arınan

⁸⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyun* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 1/209.

⁸⁸ Vehbi b. Muhammed ez-Zuhaylî, *et-Tefsîrü'l-münir fî'l-akîde ve'ş-şeria ve'l-menhec* (Beyrut: Dârü'l-fikri'l-muâsır, 1418), 2/39.

⁸⁹ el-Bakara 2/155.

⁹⁰ el-Ahkâf 46/35.

⁹¹ el-Bakara 2/249-250.

⁹² İbn Âdil Ebü Hafs Ömer b. Ali, *el-Lübâb fî ulûmi'l-Kitâb* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1998), 3/77.

⁹³ el-Hac 22/35.

⁹⁴ Muhammed Hüseyin Tabatabaî, *el-Mizân fî tefsîr'il-Kur'ân*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Kevser Yayınları, 1998), 1:483.

⁹⁵ Hikmet b. Beşir b. Yasir, *Mevsûatü's-sahihi'l-mesbur mine't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Medine: Dârü'l-mesir, 1999), 1/260; Ebü'l Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve hakâiki't-te'vîl* (Beyrut: y.y., t.y.), 1/46, 203; 3/41, 177; 4/375.

insan başarının psikolojik ahiretini kazanan namazla da Allah'ın rızasını kazanan ve günahlarını temizleyen insan, başarının psikolojik koşullarını yerine getirmiş olmaktadır.⁹⁶

Sabırlı olmak herkesin yapabileceği bir şey değildir. Bundan dolayı öfkelerine hâkim olan ve sabırlı olanlar muhibit ve muhsin özelliğini taşımaktadır. Bir âyette "Sabret! Senin sabrın da ancak Allah'ın yardımı ilemdir. Onlardan dolayı kederlenme; kurmakta oldukları tuzaktan kaygı duyma"⁹⁷ diyerek Hz. Peygamber'e (sav) hitaben bütün müminlere sabır tavsiye edilmiştir. Âyette Hz. Nuh'un (as) sabrın gereğini yerine getirip olumlu sonucu elde ettiği gibi Hz. Muhammed'in (sav) de sabrını ilan etmesi emredilmiştir. Çünkü kutlu yolculuğa sabırla çıkanlar ilk başta zorlansalar da nihayetinde mutlaka başarıyı elde edeceklerdir. Ahiretteki mutluluğu sürekli kötülüklerden sakınanlar elde ederler. "O halde sabret. Çünkü iyi sonuç sakınanlarındır."⁹⁸ âyeti çerçevesinde olumlu sonuca ulaşmanın en büyük koşulu katlanmak ve çözüm üretmek anlamına gelen sabırdır.⁹⁹ Ayrıca âyette "İsmail'i, İdris'i ve Zülkifl'i de (yâdet), hepsi de sabredenlerdendi"¹⁰⁰ buyrulurken önceki peygamberlerin de sâbir/sabreden olduklarına vurgu yapılmış ve bu yüce değerın evrensel olduğu ifade edilmiştir.¹⁰¹ Ayrıca yaşadığı toplumdaki sıkıntı ve işkence nedeniyle üzülen Hz. Peygamber'e (sav) ve arkadaşlarına moral vermek, insanların ders çıkarmalarını sağlamak amacıyla anlatılan peygamber kıssaları vahiy yoluyla Hz. Peygamber'e bildirilmiştir.¹⁰²

Sabreden insan takvanın yaşanabilir boyutunu en iyi şekilde koymuş demektir. Sabır, sıkıntılı ve zor hadiseler karşısında kişilik bozukluğuna uğramadan, ümitsizliğe düşmeden, karamsarlıktan uzaklaşarak kişinin kendisini koruma altına almasıdır. Takva da, burada kişiliği ayakta tutmakta, sabırla mayalandığında ise büyük başarıları beraberinde getirmektedir.¹⁰³

Sabır sözcüğü Kur'an'da beş âyette geçmekle birlikte, 100'e yakın âyette de

⁹⁶ Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddık Han *Fethu'l-beyan fî mekâsîdî'l-Kurân* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye,1992), 1/317.

⁹⁷ en-Nahl 16/127.

⁹⁸ Hûd 11/49.

⁹⁹ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul:Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.), 147.

¹⁰⁰ el-Enbiyâ 21/85.

¹⁰¹ Muhammed Tahir b. Aşur, *et-Tahrir ve't-tenvir*, 11/138.

¹⁰² Abdurrahman b. Nâsir b. Abdullah es-Sa'dî, *Teysîrü'l-kerîmi'r-Rahman fî tefsîri'l-kerîmi'l-mennân*, thk. Abdurrahman b. Mualla el-Lüveyhik (b.y.: Müessesetü'r-risâle, 2000), 529.

¹⁰³ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 9/201-203; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/92.

aynı kökten türemiş farklı ad ve fiiller bulunmaktadır.¹⁰⁴ Bu âyetlerdeki ana tema ekseriyetle sabrın önemi, sabırla hareket edenlerin övülmesi ve onlara verilecek iyiliklerdir. Âyetlerde ifade edildiğine göre insanlar endişe, yokluk, fakirlik, sevdiklerinin ölümü ve mahsul kaybı gibi sıkıntı ve zorluklar ile sınanmaktadır. Bu musibetlere sabırla göğüs gerenler ve Allah'a tevekkül edenlerin Allah'ın şefkatine, rahmetine ve ebedî mutluluğa kavuşacakları müjdelenir.¹⁰⁵ Genellikle insanların yaşamlarından bu çeşit sıkıntılarla sınanmaları mümkün olduğundan dolayı ayetin anlam örgüsü ve amacı da mutlak ve geneldir. Bu çerçevede Yüce Allah müminleri her zaman imtihan eder. Bu imtihan, Hz. Peygamberle ona itaat eden ilk Müslümanların sahip oldukları kâmil imanlarını ve yüksek ahlâkını ortaya çıkarmış diğer taraftan da örnek Müslümanın karakteristik yapısının çerçevesini çizmiştir. Bu yapının temelini güçlü bir iman, sabır ve teslimiyet oluşturmaktadır.¹⁰⁶ Râgıb el-İsfehânî (ö. 502/1108), sabrın biri cismanî, diğeri ruhanî olmak üzere iki çeşidi olduğunu ifade eder. Fizyolojik sabır, vücuda gelen sıkıntılara ve acılara tahammül etmektir, bu tam bir erdemli davranış sayılmaz. Asıl erdemli hareket manevî sabır olup iki şekilde ortaya çıkar. Birincisi insana zevk veren şeylerden (iffet) faydalanmada aşırı gitmemek için gösterilen sabırdır. İkincisi, sıkıntılı şeylerin üstesinden gelmede ve hoşça giden nimetlerden mahrum kalınca gösterilen sabırdır.¹⁰⁷ Kur'ân'a göre sabır imanî ve ahlâkî bir duruştur. Bu şekilde gösterilen sabır örneği, kişinin inandığı değerler uğruna mücadelede büyük destek vermekte, psikolojik çöküntüyü engelleyen bir dinamizme sahiptir.

3.2.3. Namazlarını Kılarlar

Kulun Allah ile bağlantısını canlı tutan ibadet kavramı, niyetle doğru orantılı olarak yerine getirildiğinde mükâfatı olan ve Allah Teâla'ya yakınlaştıran özel itaat durumudur.¹⁰⁸ Bu çerçevede Allah'a yaklaştıran ve O'na ulaşmayı kolaylaştıran ibadetlerin başında namaz gelir. Bu özellikleriyle namaz diğer ibadetlere nazaran daha ön planda olmuş, "Dinin direği" ve içindeki bir rüku ve secdesiyle "Kulun Allah'a en yakın olduğu hal" olarak vasıflandırılmıştır. Namaz, belirlenmiş belli kurallara göre yerine getirilen ritüel olmakla beraber

¹⁰⁴ Muhammed Fuad Abdülbâki, *el-Mucemü'l-müfehres*, 554.

¹⁰⁵ el-Bakara 2/155-157; el-Âl-i İmrân 3/142; Muhammed 47/31.

¹⁰⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân'ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1996), 4/102-105.

¹⁰⁷ Râgıb el-İsfehânî, *ez-Zerîa ilâ mekârimi's-şerîa*, nşr. Ebü'l-Yezîd el-Acemî (Kahire: b.y., 1985), 326-327.

¹⁰⁸ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1/ 95.

salt şekilsel bir hareketler bütünü değildir.¹⁰⁹ Nitekim Ebû Tâlib el-Mekkî'ye (ö. 388/996) göre namazın nihai hedefine ulaşması için beden, kalbin, aklın ve dilin aynı anda birlikteliği sağlaması gerekir.¹¹⁰ Bu mülahazaya “Huşûnun aslı, namazın şartlarından olan niyetin kemâlîyle gerçekleşir” diyen Elmalî “tezahüratının da namazın âdab ve mükemmilâtiyle alakadar”¹¹¹ olduğunu ifade etmektedir. Kul namazdayken Allah'ı hatırlamak, bütün sıfatlarını idrak etmek vicdanı ve kalbi O'na yönetmek, O'nun sınırsız gücünü, mutlak iradesini, merhametini ve cezasını akla ve belleğe ve bu şekilde bütün kötülüklerden, günah ve haramlardan uzak kalmaktır.¹¹²

Kur'ân'da, namazdan söz ederken “ikametü's-salât” ifadesini kullanılmaktadır. Meallerde bu tamlamanın anlamı “namazı dosdoğru kılmak”tır. Çünkü Arapçada “ikame”, sözcüğü, bir şeyi en mükemmel bir şekilde yerine getirmek anlamındadır. Bu anlamı namaza uyarladığımız zaman namazı rükünlerine uyarak kılmak ve namaza devam etmek anlamına gelir. Rükünlerine uyulmadan kılınan ve süreklilik arz etmeyen namazın, istenen işlevi yerine getirmesi mümkün değildir. Nitekim âyetlerde, namazlarını huşûlu kılan müminlerin kurtuluşa erecekleri¹¹³ namazın, insanı çirkin davranışlardan, aklın ve şeriatın kötü gördüğü her türlü işlerden alıkoyacağı¹¹⁴ bildirilmektedir. Bir başka deyişle bunlar, namazlarını eda ederek “muhibit/ihlâslı ve mütevâzî” insanlar zümresine ulaşırlar.¹¹⁵ Faruki'ye göre namaz ibadeti kişide olgunlaşmış ahlaki kişiliğin psikolojik alt yapısını oluşturmaktadır.¹¹⁶ Dolayısıyla namaz imandan sonra mü'minlere farz kılınan ilk ibadettir. Mü'minin Allah ile iletişimini güçlendiren, İslâmî yaşama hazırlayan, Kur'ân'la bağını sağlayan bir ibadettir. Namaz, Müslümanın mihenk taşı dışı yansıyan eylemi ve belgesidir. Namaz kılmamak İslâm'da büyük bir günah olduğu için, kılınması ahiret mutluluğu sağlarken, kılınmaması ise ahiret felaketine götürür.¹¹⁷

Namaz, insanın yaşamı boyunca devam eden bir eğitim sürecidir. Belirli vakitlerde Allah'ın huzuruna gelen ve namazdayken itikada, yaşama, ahlaka

¹⁰⁹ Muhammed Zekeriyya Kandelevi, *Namazın Faziletleri*, çev. Hayri Demirci, Kerim Dâd (İstanbul: Gülistan Neşriyat, 2012), 114.

¹¹⁰ Ebû Talib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semarkand Yayıncılık, t.y.) 3/330.

¹¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3428.

¹¹² A. Hamdi Akseki, *İslam*, 448.

¹¹³ el-Mü'minûn 23/1-2.

¹¹⁴ el-Ankebût 29/45.

¹¹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3406.

¹¹⁶ İsmail R. Faruki, *Sosyal Bilimlerin İslamileştirilmesi*, çev. Mehmet Paçacı (Ankara: Fecr Yayınları, 1991), 19-20.

¹¹⁷ Beşir İslamoğlu, *Kur'ân'da Mü'minlerin Özellikleri* (İstanbul: Pınar Yayınları, t.y.), 105-108.

ve diğer alanlara ait âyetleri ve sûreleri okuyan ile elbette ki namaz kılmayan bir olmayacaktır. Nitekim Kur'ân-ı Hakim'in namaza ilişkin dikkat çektiği şey, namazını düzgün kılan bireyin, normal bir ruh yapısına sahip olmasıdır: "Gerçekten insan, pek hırslı (ve dar gönüllü) yaratılmıştır. Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder, iyilik dokunduğunda ise pinti kesilir. Ancak şunlar öyle değildir: Namaz kılanlar ki onlar namazlarında devamlıdır."¹¹⁸ Namaz, Allah'ın huzurunda olmak ve sanki O'nunla diyaloga girmektir. Zira kul namazdayken, doğrudan Allah'a hitap etmekte ve O'ndan bazı isteklerde bulunmaktadır. Beş vakit bilinçli olarak Allah'ın huzurunda olduğunun şuurunda olan mümin, günün diğer vakitlerinde de Allah'ın emirlerine zıt davranışta bulunmaz.¹¹⁹ Namaz, Allah ile kul arasındaki iletişimi en güçlü ve en uygun bir şekilde sağlayan bir ibadet olduğu için müminler onu büyük bir itina ile eda etmeye gayret gösterirler.¹²⁰

Namaz kula Allah'ı hatırlatan en büyük bir zikirdir. Allah'a gönülden boyun eğilerek kılınan namaz, insan ruhuna tesir, onu iyiliklere yönlendirir. Böylelikle namazın bir hikmeti şöyle gerçekleşir: Kulun kalbini ve vicdanını Allah'a teslim ettirir, Allah'ın sonsuz kudretini, büyük merhametini ve azabını insanın hafızasına yerleştirir.¹²¹ Hakkıyla kılınan namazın verdiği pozitif enerji, müminin kalbine yerleştiği manevi güç sayesinde onu yararlı işlere, hayra ve iyiye kanalize eder. Kötülük ve zarar vermekten alıkoyar. Namaz kişiyi kötülöklere karşı dirençli kılar. İnsanın yaşamında hiç bir erdemli davranış ve farkındalık oluşturmeyen namaz, kuralları çerçevesinde kılınmamış, salt bir alışkanlıktan ibaret ibadet niteliğindedir.¹²² Namaz kıldıkları halde ahlaki bozuk olanların kıldıkları bu namazları ruhsuz cesetten başka bir şey değildir.¹²³ Kur'ân-ı Kerim, kıldıkları namazın şuurunda olmayanları şöyle tenkit etmektedir: "Şu namaz kılanlara yazıklar olsun ki, onlar namazlarından gafilirdiler. Onlar gösteriş yapmaktadırlar."¹²⁴ Bu çerçevede münafıkların namazdayken, düşünce dünyalarının beden diline aksettiği görölmektedir. Bundan dolayı onların gerçek hislerinin ve fikirlerinin belirgin olarak yansıdığı ibadet, namazdır. Münafıklar, dinî deneyim olan namazdayken, olması gereken şuuru ve kavrayışı kaybetmiştir.¹²⁵

¹¹⁸ el-Meâric 70/19-23.

¹¹⁹ M.Sait Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları* (İstanbul: Beyan Yayınları,2001), 154-160.

¹²⁰ Hidayet Aköz, *Kur'an'da Allah-Kul İlişkisi* (İstanbul: Seriyeye Yayınları 2000), 227-230.

¹²¹ Ahmet Hamdi Akseki, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi* (önsöz), 16.

¹²² Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 6/516.

¹²³ Yusuf Kardavi, *İbadet 1*, çev. Hüsametdin Cemal (Trabzon: Muvahhit Yayınları, 1986), 287.

¹²⁴ el-Mâûn 107/4-6.

¹²⁵ Namazlarını gösteriş için kılanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Arslan Karaoğlan, "Kur'an'da Anlatılan Münafık Tipolojilerinin En Belirgin Karakteristik Özellikleri -Nisâ 142-143. Ayetleri

Doğru eda edilen bir namazın etkisi, bireyin gününün tamamını kuşatırsa o kişinin tüm anı ibadete dönüşür. Günün belli vakitlerinde namazını kılan birey, diğer işlerini de aynı ciddiyet ve özenle yapmakta ve bütün işlerini Allah rızasını gözeterek devam ettirir. Namazında istikrarlı olan kişiler aynı zamanda gafletten ve olumsuz davranışlardan uzak dururlar.¹²⁶ Namaz konusunda Hamidullah (ö. 2002) şu açıklamalarda bulunmaktadır: “Kur’ân-ı Kerim yeryüzünde Allah’ın hükümlerini yaratmak gayesiyle, günde beş vakit cemaat namazı kaidesini koymuştur. Mü’min böylelikle, her namaz süresince birkaç dakika yaratıcısına teslimiyet ve şükrünü eda etmek için, bütün maddî ve şahsî menfaatlerini terk eder. Haklar ve vazifeler karşılıklı olduğundan, namaz insanın vazifesi, yaratanın ise bir hakkıdır.”¹²⁷ Görüldüğü gibi namaz kişisel çıkarların ötelenmesini, şükrün ve teslimiyetin önemini sağlar.

3.2.4. Kendilerine Rızık Olarak Verdiğimiz Şeylerden Allah İçin İnfak Ederler

Kur’ân’da müminlerin nitelikleri arasında gayba inandıkları, namazlarını dosdoğru kıldıkları ve verilen rızıktan infak ettikleri zikredilir. Mezkûr niteliklerden bahseden bazı âyetler Mekkî; diğer kısmı ise Medenîdir. Bu dikkat çekici bir durumdur. Sözelimi zekât emredilmeden önce genel anlamda inananların infak etmeye özendirildikleri görülmektedir.¹²⁸

Zekât, Müslümanların yapması gereken mali farzı ifade ederken¹²⁹ infak ve sadaka gibi kavramlar daha geniş bir anlam çerçevesine oturmaktadır. Kur’ân-ı Kerim’de türevleriyle birlikte 70’ten fazla yerde geçer. Zekat, ekseriyetle iman ve namaz ile beraber gelmek suretiyle, mü’minlerin temel nitelikleri arasında görülmüştür. Buna göre, Müslümanların da infâkın neyi ifade ettiğinin bilincinde olup gereğini uygulaması gerekmektedir.¹³⁰ Birçok âyette infak sözcüğü, sadaka, zekât, karz-ı hasen ve bir gibi diğer kavramlarla benzer içerikte kullanılan önemli kavramlardan biridir. Sözlükte (malı) tüketmek,

Örneği”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, (2019), 45-76.

¹²⁶ Hasan Turabî, *Namaz*, çev. Saim Eminoğlu (İstanbul: Risale Yayınları, 1987), 45.

¹²⁷ Muhammed Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, 96-101.

¹²⁸ Nihat Temel, *Kur'an'da Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak İnfak* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2004), 28-30.

¹²⁹ Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-nezâir* (Kâhire: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1995), 2/249; el-Bakara 2/43, 83, 110, 277; en-Nisâ 4/77; et-Tevbe 9/5, 11; el-Hac 22/41, 78; en-Nûr 24/56; el-Mücâdele 58/13; el-Müzzemmil 73/20.

¹³⁰ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 7/468-475.

bitirmek, harcamak, (elden) çıkartmak gibi anlamlarda¹³¹ kullanılan infak kavramının dini terminolojideki anlamı ise Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla matuf olarak bireyin kendi malından harcaması, ihtiyaç sahiplerine malî veya parasal yardımda bulunmasıdır.¹³² Elmalılı Hamdi Yazır (ö.1941) ise infakı maddî ve manevî olmak üzere ikiye ayırır ve şu tanımları yapar: Maddî infak, zekat, diğer sadakalar, hediyeler gibi bütün mali ibadetleri içine alan bir kavramdır. Kur'ân'da "Sana neyi infak edeceklerini sorarlar. De ki: Hayır olarak infak edeceğiniz, anne-babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlardır. Hayır olarak her ne yaparsanız, Allah onu kuşkusuz bilir"¹³³ gibi âyetlerle ayrıntılı şekilde ele alınmaktadır. Manevî infak ise muhtaçlara ilim öğretme, öğüt verme, rehberlik etme, bireye ikram ve onu ağırlama, ona saygı-sevgi ve selam gibi yapılan her hangi bir iyiliği içermektedir.¹³⁴ Bu tanımlara bakıldığı zaman manevî infakın kapsam alanı ve çeşitleri maddî infaka göre daha geniştir.¹³⁵ Buna göre Allah tarafından verilmiş bir nimetin bir kısmını aileye bazısını da sadaka ve zekat olarak ihtiyacı olanlara vermektir.¹³⁶ Bir başka tanıma göre infak, Allah'ın razı olduğu hayat düzenini tesis etmek için mali özveride bulunmaktır.¹³⁷ Bu felsefenin temeli, Allah'ın verdiği ve ihsan ettiği malı, O'nun rızasını kazanmak için Allah'ın kullarına harcamaya dayanmaktadır.¹³⁸

Kâmil bir imanın gereği olarak ifâ edilmesi istenilen bir diğer erdem de âyetten geçen "وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ" ifadesidir. Nitekim İbn Âşûr'a göre "من" harf-i cerri ba'ziyyet ifade eder. Bu bağlamda İslam insanlara zorluğu teklif etmez. Dolayısıyla sahip olunan malın bir kısmını infak etmek ve zekat için ayırmak önemlidir. İslam, sadece zekatta olduğu gibi verilecek minimal düzeyi belirlemiştir. Fazladan verilecek mal ise infak edenin haline göre değişkenlik arz etmektedir. Maldan artan kısmı infak etmekte hayır vardır. Furkân sûresinin 67. âyetinde ifade edildiği gibi infakta aşırılık ve cimrilik doğru değildir. Esas olan, orta düzeyde olabilmektir.¹³⁹ Bu çerçevede bütün malını Allah yolunda harcadığını söyleyip daha sonra da insanlara muhtaç olması istikrarsızlıktır. Bundan dolayı, bütün malı infak etmek tavsiye edilmemiştir.

¹³¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 14/ 242-243.

¹³² Cürcânî, *Ta'rifât*, 62.

¹³³ el-Bakara, 2/215.

¹³⁴ Elmalılı, M. Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, 1/192.

¹³⁵ Seyyid Kutup, *Fî zilâli'l-Kurân*, 1/81.

¹³⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Alisi ve Tefsiri*, 1/32.

¹³⁷ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, 1/351.

¹³⁸ Erol Zeytinoğlu, *İslâmiyette İktisadî İbadet* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, 1995), 117.

¹³⁹ Nesâî, "Kible", 13; Buhâri, "İmân", 22, "Rikâk", 18.

Bununla birlikte ulema istisnai bazı hallerde bazı kişilerin bazı koşullarla bütün servetini infak edebileceğini ifade etmişlerdir. Sözgelimi Hz. Ebû Bekir (ra) bütün servetini Allah ve Resulü yolunda infak ettiğinde Hz. Peygamber (sav): “Ailene ne bıraktın?” diye sorması üzerine o, tam bir teslimiyetle “Allah ve Resulünü” diye cevap vermiştir. Bu hadiseye dayanarak bütün malın infak edilebilme şartları şunlardır: ı. Verdiği şeyden dolayı malda gözü kalmaması. ıı. Borcunun olmaması. ııı. Ailesinin darlığa ve zorluğa dayanaklı olması ıv. Malı infak eden kişinin zorluğa ve yoksulluğa karşı sabretmesi. Bu koşullar sağlanmadığı takdirde kişinin bütün servetini infak etmek mekruhtur.¹⁴⁰ Bu çerçevede Zemahşerî (ö. 538/1143), kâmil mü’minde bulunması gereken erdemleri şöyle değerlendirir: Yüce Allah, övülen yüce değerleri sunarken ilkin kalbin eylemi olan tevekküle, haşyete ve ihlâsa dikkat çekmiştir. Ardından bedensel organların fiilleri olan namaz ve sadaka ibadetlerine vurgu yapmıştır. Dolayısıyla kalbin ve uzuvların fiilleri olan itaat şekilleri bir arada toplanmıştır. Ancak burada önceliğin kalbin fiilleri olan duygulara verilmesi öneminden dolayıdır.¹⁴¹ Eğer zekât vermenin özünü oluşturan ibadet düşüncesi ve Allah’ın rızasını gözetme unsurları dikkate alınmazsa, bu eylem Allah’a kulluk bilincini yok eder ve salt seküler anlamda zorunlu bir vergi verme işine dönüşür. Böyle bir düşünce merkezli verilen zekâtın da sosyal barışın sağlanmasına ve kardeşlik duygularının olgunlaşmasına bir yararı olmayacaktır. Ancak şunu da ifade etmekte yarar vardır. Zekât, isteyenine vereceği, isteyenine vermeyeceği tercihli bir ibadet değildir.¹⁴²

Müfessir İbn Âşûr, hakîki mü’minlerin namazı ikâme etme ve infakta müzâri şeklinde “يُنْفِقُونَ” ve “يُقِيمُونَ” özellikle lafızların anlatılırken özellikleri bulunma kalıbında getirilmesinin, bu ibadetlerdeki “tekerrür” ve “teceddüd” özelliklerini vurgulamak için olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁴³ Zekâtın namaz emri ile beraber gelmesinin gerekçesine ilişkin Elmalılı şunları kaydeder: “Allah’a kulluk bilinci ile kardeşlik düşüncesini bir arada harmanlamış bir toplulukla beraber namaz kılmak ve eşitlik duygusuyla safları düzgün tutmak gerekir. Yüce değerlerin hâkim olduğu bu toplum içinde muhtaç kimselerin olmaması gerekir. Toplumun gerçek bir ibadet birliği içinde olması için zengin ile fakirin arasındaki uçurumun kalkması için zekât, sadaka ve infakin devreye sokulması gerekir. Bu da sevgi bağının güçlenmesini sağlar.”¹⁴⁴

Fakirlere yardım eden ve kamu yararına karşılıksız destek veren, başkalarının

¹⁴⁰ Nihat Temel *Kur'an'da Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak İnfak*, 21-23.

¹⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/195-196.

¹⁴² Zekeriya Pak, *Kur'an'da Kulluk* (İstanbul: Kayıhan Yayınları,1999), 269-272.

¹⁴³ İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-tenvir*, 9/254. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Sadık Kılıç, Enfâl Süresinin İçerdiği Hükümler ve Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvir Ekseninde Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (2009), 85-87.

¹⁴⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, 1/193.

derdi ile dertlenen ve bu uğurda malını infak edenler “muhibit” insandır.¹⁴⁵ Allah’ın verdiği rızıktan kendileri faydalandığı gibi başkalarını da faydalandırır. İnfak, zekât, sadaka verme, vakıf kurma, borç verme, ikram etme gibi malî göreve, yardım ve iyiliklere önem verirler.¹⁴⁶ Müslüman kimliğinin inşasında namaz, oruç ne kadar önemli ise, infak etme-verme hassasiyeti de bir o kadar önemlidir. Cimriliğe, israfa asla geçit vermeyen ve orta yolu emreden İslâm, sosyal adalete, dayanışmaya ve yardımlaşmaya büyük değer vermiş, bundan ötürü Allah yolunda yapılan harcamaları yani infakı en makbul ve en kıymetli bir ibadet olarak değerlendirmektedir. Buna göre, infak, en az diğer ibadetler kadar kıymetli ve değerli olup bu ibadeti yerine getiren Allah’ın rızasını kazanmakta ve cennetle ödüllendirmektedir.

Sonuç

İhbât genel olarak mümin kulun kendini üstün görmekten, kibir ve gururdan uzaklaşarak Allah’a karşı hissettiği tevazu hali anlamına gelmektedir. İhbât, kalpte yer tutan derin saygı ve samimiyetten kaynaklanan, dıştan bakıldığında izleri gözükken, yapmacık olmayan, yürekte gelen doğal bir sekineti, gönülden teslim olarak ve isteyerek boyun eğme halini ifade etmektedir.

Allah insana görmesi için göz, işitmesi için kulak, konuşması için dil, düşünmesi için de akıl vermiştir. İnsandan bu organlarını kullanarak doğruya ulaşmasını isteyen Allah, bunun yanında insana kitaplar ve peygamberler göndermiştir. Ancak fitratının sesine kulak verenler hidayete ermiş, aykırı davrananlar ise kör, sağır ve dilsiz kesilmişlerdir. Bu bağlamda âhiret ile ilgili âyetlerin en temel hedefleri insanı, ebedi hayatı kazanmanın ve kaybetmenin keyfiyeti hakkında doğru ve sağlam bilgileri elde edip uygulamaya koymasını sağlamaktır. Nitekim bazı âyetlerde iyiler anlatılmış, daha sonra iyilerle kötüler beraber yan yana ele alınmıştır. Dolayısıyla birey ve toplumda ehlinece doğru ile yanlış; iyi ile kötü yararlı ile faydasız; hak ile bâtıl; güzel ile çirkin ikilemi birlikte ele alınıp değerlendirilirse eğitim ve öğretim tesirli olacaktır. Her şey zıddı ile daha kolay anlaşılır ve daha kolay öğretilir. Bu bağlamda “muhibit” mü’min olarak yaşamak ve ölmek isteyenlerin küfrün girdabında değil Kur’ân’ın gölgesinde yaşamlarını sürdürmeleri gerekmektedir. Mü’minler gönülden inanarak, itaat ederek, samimi olarak Allah’ı seven, tevazu sahibi ve mükâfatla müjdelenen kimselerdir. İhbât, imanın en yüce derecesi olup, salih amelle bezenmiş, dosdoğru ve samimi kulların gerçekleştirdiği bir eylemdir. Yüce Allah

¹⁴⁵ Mevdûdî, *Tefhimü’l Kur’an*, 5/89.

¹⁴⁶ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 2/522-523.

“muhbitin”in niteliklerini Hac 35’te açıklamaktadır.

Gerçek anlamda samimi müminlerin imanları ile hisleri arasında sıkı bir iletişim vardır. Nitekim onlar, Allah’ı andıklarında, Allah’tan söz edildiğinde duygulanır ve korku ile coşkuyu birleştiren bir his içinde olurlar. Her türlü sıkıntıya karşı direnç gösterir, musibet ve sıkıntılara göğüs germek gibi dayanma gücü yüksek her aşamada sabreder. Ayrıca namazı dosdoğru kılmak, özel duygu ve hareketlerle Allah’a ibadet etmeye işaret eder. Zira âyette “namazı dosdoğru kılanlar” ifadesinin kullanılması, namazın önemine ve gereklerine riayet edilerek eda edilmesine dikkat çekmek içindir. Buna ilave olarak Allah’ın rızasını kazanmaya dayalı samimi infak ise dayanışmaya ve adalete delalet etmektedir. Bütün bu eylem ve tutumlar samimi kulların temel özellikleri arasında yer almaktadır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mucemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Kâhire: Dârü'l-hadis, 2001.
- Aköz, Hidayet. *Kur'an'da Allah-Kul İlişkisi*. İstanbul: Seriyye Yayınları, 2000.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*. İstanbul: Işık Basımevi, 1946.
- Âlûsî, Şihabüddin Ebû's-Sena Mahmud b. Abdillâh el-Bağdadi. *Rûhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azim ve's-sebi'l-mesânî*. thk. Mahir Habuş. 15 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2010.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Bantanî, Muhammed b. Ömer Nevevî el-Câvî. *Merah lebid li keşfi mane'l-Kur'âni'l-mecid*. thk. Muhammed Emin Sanâvî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1417.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*. 22 Cilt. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2008.
- Belhî, Mukatil b. Süleyman. *Tefsirü Mukatil b. Süleyman*. Thk. Abdullâh Mahmud Şahhâne. 5 Cilt. Beyrut: Dârü ihyâ'i't-tüuras, 1423.
- Beydâvî, Ebu'l-Hayr Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü ihyâ'i't-tüurasî'l-Arabî, 1418.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1996.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm*. çev. Muhammed Coşkun. 3 Cilt. İstanbul: Mana Yayınları, 2017.
- Câsir, Ebû Safiyye. “Kur'an'da İhbât: Semantik Bir Çalışma”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. çev. Hüseyin Akyüzoğlu, 4, (2001), 239-260.
- Cevherî, İsmail b. Hammad. *es-Sıhah Tâcü'l-luga*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-alemi'1-melâyîn, 1990.

- Cevziyye, Cemalüddin Ebûl-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zadü'l-mesir fi ilmi't-tefsir*. Thk. Abdurrezzak el-Mehdi. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Arabi, 1422.
- Cezâiri, Câbir b. Musa b. Abdulkadir b. Câbir Ebû Bekir. *Eyserü't-tefâsir li Kelâmî'l-aliyyi'l-kebir*. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, 2003.
- Cürcânî, Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Ebü'l-Hasen el-Huseyni. Thk. İbrahim el-Enbârî, *et-Ta'rifât*. Beyrüt: Dârü'l-fâdile, 1987.
- Çetiner, Bedreddin. *Esbâb-ı Nüzûl*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2019.
- Dâmegânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Vücûh ve'n-nezâir*. Kâhire: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1995.
- Dumlu, Ömer. *Kur'an'ı Kerim'de İyi İnsan ve Yararlı İş*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2000.
- Ebi Talib, Mekki b. *el-Hidaye ilâ bulugi'n-nihaye fi İlmi meâni'l-Kur'ân ve tefsirihi*. 13 Cilt. y.y.: Mecmuatü buhusî'l-kitab ve's-sünne, 2008.
- Ebü Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhîl*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikir, 1420.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü ihyai't-türasî'l-Arabi, 2001.
- Faruki, İsmail R. *Sosyal Bilimlerin İslamileştirilmesi*. çev. Mehmet Paçacı, Ankara: Fecr Yayınları, 1991.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrahim es-Samirâî. 8 Cilt. İnan: Müessesetü dâri'l-hicre, 1409.
- Ferrâ, Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Meâni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Mısır: Dârü'l-Mısıriyye, 2002.
- Gırnâtî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî. *Kitâbü't-teshîl li ulûmi't-tenzîl*. thk. Abdullah el-Halid. 2 Cilt. Beyrut: 1416.
- Halefullah, Muhammed Ahmed. *Kur'ân'da Anlatım Sanatı*. çev. Şaban Karataş, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- İbni Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Bahrü'l-medîd*. çev. Dilaver Selvi. 11 Cilt. İstanbul: Semerkant Yayınları, 2012.
- İbni Ali, İbn Âdil Ebü Hafs Ömer. *el-Lübâb fi ulûmi'l-Kitab*. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998.
- İbni Atiyye, Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l- kütübî'l-ilmîyye, 1422.
- İbni Cebr, Ebü'l-Haccac Mücahid. *Tefsirü Mücahid*. thk. Ebünnil Muhammed Abdüsselam, Mısır: Dârü'l-fikri'l-İslam, 1989.
- İbni Faris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed. *Mü'cemü'l-mekâyis fi'l-luga*. 3 Cilt. b.y.: Dârü'l-Fikir, 1979.
- İbni Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Mustafa Muhammed- Mustafa Fadl el- Acmaî. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2000.

- İbni Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Garîbü'l-hadîs*. thk. Abdullah Cuyûrî. Bagdad: Matbaatü'l-ânî, 1397.
- İbni Manzur, İbü'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, 1414.
- İbni. Aşur Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-tâhir et-Tûnisî. *Tefsîrû't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-dârü't-Tunusiyye, 1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân. *Garîbü'l-hadîs*. thk. Abdulmutî Kalacı. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1985.
- İbnü'l-Esîr, Mübârek b. Muhammed. en-Nihaye *Garîbü'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tahir Ahmed er-Râvî ve Mahmûd et-Tanâhî. 11 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmîyye, t.y
- İmadî, Ebussuud Muhammed b. Mustafa. *İrşâdü'l-aklî's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü ihyâ'it-tûrasî'l-Arabi, t.y.
- İsbehânî, Ebü'l-Musa Muhammed b. Ömer b. Ahmed b. Ömer b. Muhammed el-Medînî. *el-Mecmuu'l-mugis fî garibi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*. thk. Abdülkerim Azbâvî. 3 Cilt. Cidde: Dârül-medînî, 1988.
- İsfehânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râğîb. *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-marife, 2005.
- İsfehânî, Râğîb. *ez-Zer'â ilâ mekârimi's-ş-şerî'a*. nşr. Ebü'l-Yezîd el-Acemî. Kahire: 1985.
- İslamoğlu, Beşir. *Kur'an'da Mü'minlerin Özellikleri*. İstanbul: Pınar Yayınları, t.y.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Süleyman Ateş, İstanbul: Yıldızlar Matbaacılık, 1984.
- Kandehlevî, Muhammed Zekerîyya. *Namazın Faziletleri*. çev. Hayri Demirci. Kerim Dâd, İstanbul: Gülîstan Neşriyat, 2012.
- Karaoğlan, Arslan. "Kur'an'da Anlatılan Münafık Tipolojilerinin En Belirgin Karakteristik Özellikleri -Nisâ 142-143. Ayetleri Örneği", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2019), 45-76.
- Kardavi, Yusuf. *İbadet 1*. çev. Hüsamettin Cemal. Trabzon: Muvahhit Yayınları, 1986.
- Kurtubî, Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ebu Bekir. *el-Câmiu li ahkâmî'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tedammenehu mine's-sünneti ve âyi'l-furkân*. 20 Cilt. Beyrut: Müessesetü risâle, 2006.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kasım Zeynü'lislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifü'l-işârât*. 4 Cilt. Mısır: el-Heyetü'l-Misriyye, t.y.
- Kutup, Seyyid, *Fi zilâlî'l-Kur'an*, 10 Cilt. çev. Salih Uçan, Vahdettin İnce. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1980.
- Mâturîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. 10 Cilt. thk. Mecdî Basellüm, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyun*. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-kütübî'l-ilmîyye, t.y.
- Mir, Mustansır. *Kur'anî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*. çev. Murat Çiftkaya, İstanbul: İnkılab Yayınları,1996.
- Nahcuvânî, Nimetullah b. Mahmûd. *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye el-*

- mûveddihatü li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-furkaniyye*. 2 Cilt. Mısır: Dârü kitabî, 1999.
- Neseî, Ebu'l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Medarikü't-tenzil ve hakaikü't-te'vil*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998.
- Ocak, Metin. *Kur'ân'da İhsan ve Muhsin Kavramları*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1999.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîrül-kebir (Mefatihü'l-gayb)*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîrül-menâr*. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1999.
- Sa' dî, Abdurrahman b. Nâsır b. Abdullah. *Teysîrül-kerîmi'r-Rahman fî tefsîri'l-kerîmi'l-mennân*. Thk. Abdurrahman b. Mualla el-Lüveyhik, b.y.: Müessesetü'r-risâle, 2000.
- Sıddık Han, Ebu't-Tayyib Muhammed. *Fethü'l-beyan fî mekâsidi'l-Kurân*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1992.
- Sülün, Murat. *İman-Amel İlişkisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-mensur fî't-efsîri'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-fikir, t.y.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed. *el-muvâfakât*. çev. Mehmet Erdoğan. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2011.
- Tabatabaî, Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*. çev. Vahdettin İnce. 11 Cilt. İstanbul: Kevser Yayıncılık, 1998.
- Temel, Nihat. *Kur'an'da Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak İnfak*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2004.
- Turabî, Hasan. *Namaz*. çev. Saim Eminoğlu. İstanbul: Risale Yayınları, 1987.
- Uludağ, Süleyman. "Amel" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 3/13-16. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Yasir, Hikmet b. Beşir b. *Mevsûatü's-sahihî'l-mesbur mine't-efsîr bi'l-me'sûr*. 4 Cilt. Medine: Dârü'l-mesir, 1999.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed Murteza. *Tâcu'l Arûs*. 40 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-hayriyye, 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-keşşaf an hakaik gavâmidî't-tenzil*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-Arabi, 1407.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Faik fî garîbi'l-hadîs*. thk. Ali el-Becâvî ve Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, İsa el-Bâbî el-Halebî vd. b.y.: y.y., t.y.
- Zeytinöğlü, Erol. *İslâmiyette İktisadî İbadet*. İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 1995.